

Hanna Meretoja

Kirjallisuus ja mahdollisen taju Professoriluento 11.1.2017, Turun yliopisto

Kirjallisuuden ytimessä on kuvittelukyky. Lukeminen vie meidät erilaisiin maailmoihin, tutkimaan aikoja, paikkoja ja kokemisen tapoja, joihin meillä ei muuten olisi pääsyä. Mutta koska elämme ajassa, jota hallitsee kaikki elämänalueet läpäisevä hyötyajattelu, myös kirjallisuudentutkijat kohtaavat yhä useammin kysymyksen: mitä hyötyä kuvittelemisesta on ja miksi tutkia jotakin mikä on vain kuviteltua? Filosofin Martha Nussbaum vastaa haasteeseen kirjassaan *Taloukasvua tärkeämpää: miksi demokratia tarvitsee humanistista sivistystä* (*Not For Profit*, 2010) argumentoimalla, että kirjallisuus ja kirjallisuustiede kuuluvat koulutusjärjestelmämme ytimeen, sillä kehittämällä kerronnallista mielikuvitustamme kirjallisuus edistää kykyämme asettua toisten ihmisten asemaan, ja tämä puolestaan on keskeistä demokraattisen yhteiskunnan toiminnalle.

Viime vuosina useat kognitiotieteelliset tutkimukset ovat tukeneet ajatusta kirjallisuuden yhteydestä empatiakykyyn, ja media on tarttunut hanakasti näihin tutkimuksiin. Julkisuudessa esitetään yhä useammin lukeminen eräänlaisena mielen treenaamisena ja korostetaan, että empatiakyky on keskeistä sosiaaliselle älykkyydelle ja haluttu kyky työmarkkinoilla. *Time*-lehti raportoi lukemisen yhteydestä empatiakykyyn jutusaan, jonka otsikkona on ”Reading Literature Makes Us Smarter and Nicer” (Murphy Paul 2013); *The New York Times* puolestaan neuvoo lukemaan Tšehovia ennen työhaastattelua (Belluck 2013; ks. Kidd & Castano 2013). Yhteys empatiakyvyn ja lukemisen välillä on kuitenkin vaikeasti mitattava ja kiistanalainen (ks. Panero et al. 2016). Itse puhun mieluummin kirjallisuuden kyvystä lisätä *näkökulmatietoisuuttamme* tai *näkökulmaherkkyttämme*, kykyämme kuvitella ja ottaa huomioon erilaisia näkökulmia ja kokemisen tapoja. Se on eettisen toimijuuden välttämätön, muttei riittävä ehto. (Ks. Meretoja 2017.)

Nykyinen hyötypuhe on ärsyttänyt monia kirjallisuudentutkijoita, jotka ovat haluttomia valjastamaan kirjallisuudenkin kaikkialle lonkeronsa ulottavan hyötyajattelun palvelukseen. Monet heistä jatkavat 1800-luvulla syntyneen formalistisen taidetta taiteen vuoksi (*l'art pour l'art*) -ajattelun perinnettä. Jo vuonna 1835 Théophile Gautier (2009, 434) vastasi vaatimukseen kirjallisuuden höydyllisyydestä seuraavasti: ”Olittepa miten vajaamielisiä, miten kivullosia kääpiöitä tahansa, tajunnette, ettei kirjasta voi valmistaa keittoa. Romaani ei liioin käy saumattomasta saapasparista, eikä sonetti ole tasaisesti vettä ruiskuttava letku tai näytelmä rautatie – kaikki ehdottomasti sivistystä lisääviä asioita, jotka auttavat ihmiskuntaa eteenpäin edistyksen tiellä.” Gautier allevii-

vaa, miten absurdia on vaatia kirjallisuudelta sentyyppistä hyödyllisyyttä kuin teknisiltä innovaatioilta – mikä onkin tarpeellinen muistutus nykyisenä, yhä tasaisemmin ruiskuttavien letkujen innovaatioaikakautena. Mutta: jos julistamme, että kirjallisuudesta ei ole mitään hyötyä, eikä vaarana ole, että teemme näin juuri vallitsevan hyötyajattelun ehdoin? Emmekö tällöin tule epäsuorasti hyväksyneeksi *kapean* käsityksen hyödyllisyydestä, jonka ulkopuolelle yritämme ”pelastaa” kirjallisuuden? Eikö meidän pitäisi sen sijaan pyrkiä muuttamaan ja laventamaan hyödyn käsitettä?

Kirjallisuus vaikuttaa meihin moninaisin tavoin: se herättää meissä tunnistamisen kokemuksia, tuottaa ymmärrystä asioiden monimutkaisuudesta ja rikastaa tunne-elämäämme. Ei ole sellaista tiedon aluetta, jota kirjallisuus ei jossain muodossa käsitelisi, mutta useimmista tieteenaloista poiketen kirjallisuus tarkastelee erilaisia todellisuuden ilmiöitä nimenomaan inhimillisen merkityksen ja mielekkyyden näkökulmasta, maailmassa toimivan ihmisen perspektiivistä. Sen ominta aluetta ovat perustavimmat ihmisenä olemisen kysymykset, jotka tahtovat jäädä tieteen ulkopuolelle. Nähdäkseni kirjallisuustieteilijöiden ei tule pelätä osallistumista näiden perustavimpien kysymysten pohtimiseen – kysymysten joihin ei ole yksiselitteisiä vastauksia ja jotka eivät koskaan menetä ajankohtaisuuttaan – kuten kysymykset siitä, miten meidän pitäisi elää toistemme kanssa ja minkälaista maailmaa meidän tulisi tavoitella. Mikä voisi lopulta on tärkeämpää ja hyödyllisempää kuin tällaisten kysymysten pohtiminen?

* * *

Väitän, että sekä kirjallisuuden että kirjallisuustieteen merkitykselle olennaista on niiden kyky laajentaa *mahdollisen tajuamme*. Kirjallisuus on inhimillisten mahdollisuuksien tutkimista; se avaa meille erilaisia maailmassa olemisen mahdollisuuksia. Robert Musil puhuu mahdollisuustajusta (*Möglichkeitssinn*) teoksessaan *Mies vailla ominaisuuksia* (*Der Mann ohne Eigenschaften*, 1930–1943). Romaanin kertoja toteaa, että mahdollisuudentajuinen ihminen ei tyydy tosiasioihin vaan on luova ja ajattelee: ”Tässä voisi, pitäisi tai täytyisi tapahtua. Ja kun hänelle jostakin asiasta selitetään, että sen laita on niin kuin on, hän ajattelee: No, kai se voisi toisinkin olla.” (Musil 1980, 14.) Mahdollisen taju ei ole vastakkaista todellisuudentajulle vaan herkkyyttä todellisuudessa piileville mahdollisuuksille ja kykyä herättää ne eloon: se on mahdollisten todellisuuksien taju ja vaihtoehtojen näkemistä sille, mikä meille esitetään itsestään selvänä ja välttämättömänä.

Mahdollisen taju on kiinteästi kytköksissä historialliseen ja kerronnalliseen mielikuvitukseemme: tajuamme siitä, mikä oli ja on mahdollista tietyssä historiallisessa ja kulttuurisessa maailmassa, mitä mahdollisuuksia menneisyyden ymmärtäminen avaa meille nyt ja minkälaiset tulevaisuudet ovat meille mahdollisia. Elämme kertomusten läpäisemässä todellisuudessa, ja viimeaikaiset poliittiset tapahtumat ovat jälleen kerran osoittaneet, miten ratkaiseva merkitys kertomuksilla on siinä, mihin suuntaan maail-

manpoliittiset tapahtumat kehittyvät. Nähdäkseni erilaisten yhteiskunnassa vaikuttavien, keskenään kilpailevien kertomusten eettisessä arvioinnissa on olennaista, millä tavoin ne laajentavat tai köyhdyttävät mahdollisen tajuamme. Hyvä kirjallisuus haastaa kulttuurisesti hallitsevia kertomusmalleja ja rikastaa kerronnallista mielikuvitustamme.

Mahdollisen taju kytkeytyy kirjallisuuden kykyyn kehittää *itseymmärrystämme*. Lukemisen liikkeelle sysäämä kerronnallinen itsereflektio voi tarjota meille tulkinnallisia välineitä ymmärtää kokemuksiamme, reaktioitamme, pelkojamme ja fantasioitamme. Tunnistamisen kokemukset mahdollistavat omien tuntojen sanallistamisen, jolloin jokin epämääräisesti aistittu voi saada täsmällisemmän, kirkkaamman hahmon. Kirjallisuustieteen tehtäviin kuuluu eritellä, minkälaisen kulttuuristen merkityksenannon mallien kautta hahmotamme itseämme ja maailmaa.

Kirjallisuus tarjoaa mahdollisuuden syventää paitsi itsen myös *toisten ymmärtämistä*. Romaania lukiessamme kohtaamme ajallisen, ainutkertaisen subjektin toimimassa maailmassa konkreettisissa tilanteissa – tulemisen prosessissa – sen sijaan että hänet määriteltäisiin abstraktein käsittein. Filosofin Hannah Arendt (1968, 105) toteaa, että ”tarinankerronta paljastaa merkityksiä ilman että se syyllistyisi määrittelemisen virheeseen”. Kertomukset vastaavat *kuka-kysymyksiin*, joihin ei voi antaa *mikä*-vastauksia. Parhaimmillaan ne problematisoivat ihmisten luokittelun yleisillä, esimerkiksi ihonväriin, sukupuoliin tai seksuaalisuuteen liittyvillä määreillä, ja onnistuvat välittämään eletyn kokemuksen sen kaikessa kompleksisuudessa. Samalla kertomukset voivat hahmotella esiin sen *mahdollisuustilan*, johon yksilön elämä kytkeytyy.

Useat viimeaikaiset lukemisen psykologian piirissä tehdyt empiiriset tutkimukset osoittavat, että kaunokirjalliset kertomukset ovat tehokkaampia kuin ei-fiktiiviset kertomukset saamaan meidät kuvittelemaan toisen näkökulma (ks. esim. Hakemulder 2000). Usein esitetään Nussbaumin (2011) tavoin, että kirjallisuuden eettinen potentiaali liittyy ennen kaikkea sen voimaan edistää eläytymistämme alistettujen ryhmien kokemusmaailmaan. Tämä on epäilemättä yksi kirjallisuuden tärkeä tehtävä, mutta vierastan ajatusta siitä, että voisimme kovin tarkkaan määritellä ennalta, minkälaiset näkökulmat ovat arvokkaita. Näkökulmatietoisuus pitäisi ymmärtää mahdollisimman monisyisesti. Jos ajatellaan vaikkapa sellaista eurooppalaiseen kulttuuriseen itseymmärrykseen lähtemättömästi vaikuttanutta traumaa kuin holokaustia, sen ymmärtämiseksi on ollut ratkaiseva merkitys uhrien näkökulmasta kirjoitetulla kirjallisuudella, mutta arvokkaita ovat myös sellaiset eettisesti haastavat teokset, jotka vaativat meitä tarkastelemaan holokaustia sen toteuttamiseen osallistuneiden tai tapahtumia sivusta seuranneiden näkökulmasta, kuten Günter Grassin Danzig-trilogia (1959–1963) tai Jonathan Littellin *Hyväntahtoiset* (*Les Bienveillantes*, 2006). Näiden romaanien tarkoituksella vaikeasti samastuttaviksi rakennettujen näkökulmien kautta lukija voi saada äärimmäisen arvokkaita oivalluksia niistä modernin länsimaisen yhteiskunnan mekanismeista, jotka mahdollistivat miljoonien ihmisten teollisen joukkomurhan ja jotka osittain ovat

lähempänä meitä kuin ehkä haluaisimme ajatella. Ne saavat meidät pohtimaan, miten oli mahdollista, että tapahtui mitä tapahtui, ja miten se velvoittaa meitä nykypäivänä. Sama pätee yrityksiin ymmärtää, minkälaisesta kokemusmaailmasta nykyiset terroriteot kumpuavat.

Hannah Arendt (2002, 201) kuvasi poliittisen aluetta hauraaksi alueeksi, jossa ainutlaatuisten olentojen moninaisuus näyttäytyy ja ”joka syntyy yhdessä toimimisesta ja puhumisesta”. Kyky kuvitella toisen todellisuus on sille aivan keskeistä. Kirjallisuus paitsi osallistuu yhteisen, jaetun maailman rakentamiseen se parhaimmillaan myös luo uusia mahdollisuustiloja, joissa uudenlaiset dialogin muodot tulevat mahdollisiksi.

Viime aikoina kirjallisuus on usein esitetty eräänlaisena moraalikasvatuksena. Esimerkiksi filosofi Noël Carroll (2000, 368) näkee lukemisen harjoituksena, joka ”kehittää kykyämme punnita uusia moraalisia tilanteita, aivan kuten logiikan harjoitukset valmistavat meitä ratkaisemaan teoreemoja joita emme ole ennen nähneet”. Tämän kaltaisissa teorioissa on kuitenkin ongelmana se, että ne olettavat meidän tietävän jo ennalta, mikä on oikein ja väärin, ja että lukiessamme harjoittelemme, miten jo hallussamme olevia abstrakteja maksimeja voi soveltaa käytännössä. Sen sijaan, että kaunokirjallisuus välittäisi tai konkretisoisi moraaliperiaatteita, näen sen eettisen potentiaalin siinä, miten se itsessään toimii *eettisen tutkimisen* ja *kysymisen* muotona. Radikaaleimmillaan se voi muuttaa käsityksemme siitä, *mikä ylipäättään on eettistä*. Usein sen arvo ei piile niinkään sen tarjoamissa vastauksissa kuin sen esittämässä kysymyksessä ja tavoissa, joilla se saa meidät sietämään eettistä ambivalenssia. Sen sijaan, että kirjallisuus tuottaisi meissä varmuuden siitä, että ymmärrämme itseämme ja toisia, sen eettinen potentiaali liittyy pikemminkin sen voimaan *horjuttaa* tällaista varmuutta. Useinhan juuri sen oivaltaminen, että *ei* ymmärrä, avaa mahdollisuuden nähdä maailma toisin. Kirjallisuuden voima laajentaa mahdollisen tajuamme perustuu useammin hämmennyksen, eksyksissä olemisen ja monimutkaisuuden kokemuksiin kuin epäilyksettömiin visioihin hyvästä elämästä.

* * *

Lopetan luentoni väittämällä, että mikään ei ole lopulta ihmiskunnalle hyödyllisempää kuin sivistyminen. Kirjallisuustiede on *sivistystiede*, ja sen tärkeimmät haasteet liittyvät tällä hetkellä nimenomaan nykymaailman sivistysvihamelisiin piirteisiin eli kaikkiin niihin piirteisiin, jotka tavalla tai toisella kaventavat näköalojamme, köyhdyttävät ja yhdenmukaistavat elämismaailmaamme ja tekevät meistä ihmisinä yksiuolotteisia. Kirjallisuus ja kirjallisuustiede toimivat vastavoimana näille piirteille nykymaailmassa. Niiden tehtävänä on avata uudenlaisia näköaloja ihmisenä olemiseen.

Elämme maailmassa, jossa sivistyksen vastavoimat tuntuvat jatkuvasti voimistuvan. Äärioikeistolainen nationalismi nostaa päätään niin Euroopassa kuin Yhdysvalloissa. Humanistinen sivistys joutuu kamppailemaan uudenlaisia – omana elinaikanani ennen-

näkemättömiä – barbarian muotoja vastaan. Viimeisen vuoden aikana maailmassa on tapahtunut asioita, joita en suoraan sanottuna olisi kuvitellut mahdollisiksi. Ja työni ytimessä on kuitenkin nimenomaan toden ja kuvittelun suhteen pohtiminen. Elämme maailmassa, jossa raaka vahvimman valta, valehtelu, tieteen arvon ja naisten ja vähemmistöjen ihmisarvon kieltäminen voi johtaa maailman vaikutusvaltaisimman aseman saavuttamiseen. Yhdysvaltalainen kirjakauppa päättikin marraskuussa vaalituloksen selvittyä siirtää postapokalypthisen kirjallisuuden ”current affairs” -osastolle. Elämme pelottavia aikoja, mutta juuri tässä maailmantilanteessa tarvitsemme kirjallisuutta ja kirjallisuustiedettä enemmän kuin koskaan.

Sivistys on epädogmaattisuutta ja kykyä tarkastella maailmaa eri näkökulmista. Yleinen kirjallisuustiede sivistystieteenä kouluttaa erilaisille näkökulmille ja asioiden kompleksisuudelle sensitiivisiä kansalaisia, jotka hahmottavat minkälaisien historiallisten prosessien muovaamia me olemme, erittelevät tarkkanäköisesti meitä ympäröivää kulttuurista merkitystodellisuutta ja osaavat kuvitella erilaisia meille avoimia tulevaisuuksia. Analysoimalla kirjallisuuden erilaisia tapoja hahmottaa mennyttä, nykyistä ja tulevaa, kirjallisuudentutkijat osallistuvat keskusteluun siitä, mistä olemme tulossa, keitä olemme nyt, ja minne olemme menossa.

Kirjallisuus auttaa meitä kuvittelemaan nykyisten valintojemme seuraukset, tulevaisuuden maailman, jonka menneisyyteen nykymaailman painajaismaiset tapahtumat kuuluvat. Nykymaailma voi olla alkusoitto luisumiselle kohti yhä syvempää pimeyttä ja barbariaa, eriarvoistumista ja ekokatastrofia, tai se voi olla mahdollisuus koota voimat sivistyksen, vapaan tieteen, ihmisoikeuksien ja maapallon hyvinvoinnin puolesta. Ja se voi olla monta asiaa näiden väliltä. Meidän on kuviteltava, miten tulevaisuuden ihmiset arvioivat tekojamme ja valintojamme nykymaailman muodostamassa mahdollisuustilassa.

Ihmisen osaan kuuluu, että hän ei tiedä, mitä tulee tapahtumaan. Juuri siksi ihminen on kuvitteleva, tarinoita kertova eläin. Kuten kirjailija Margaret Atwoodin hahmo toteaa:

Jos ihminen tietäisi mitä tulee tapahtumaan, kaiken mitä seuraavaksi tapahtuu – ja myös tekojensa seuraukset – hän olisi tuhoon tuomittu. Hän olisi yhtä lailla mennyttä kuin Jumala. Hän olisi kivi. Hän ei koskaan joisi, ei söisi, ei nauraisi, eikä nousisi aamulla sängystä. Hän ei rakastaisi ketään, ei enää koskaan. Hän ei uskaltaisi. [- -] Paratiisissa ei ole tarinoita, koska siellä ei matkata mihinkään. Tappio, murhe, epätoivo ja kaipaus ajavat tarinaa eteenpäin sen mutkittelevalla tiellä. (Atwood 2000, 702.)

Kuvittelukyky, ja siihen kytkeytyvä tarinoiden kertomisen ja toisen asemaan asettumisen kyky, on ihmisyyden ytimessä – ja samalla voimakkain aseemme taistelussa oikeudenmukaisemman maailman puolesta. Palvelemalla tätä kykyä kirjallisuustiede sivistystieteenä osallistuu mahdollisen tajuamme avartamiseen.

Kirjallisuus

- Arendt, Hannah 1968. *Men in Dark Times*. New York: Harcourt Brace & Company.
- Arendt, Hannah 2002. *Vita Activa. Ihmisenä olemisen ehdot.* (*The Human Condition*, 1958.) Suom. Riitta Oittinen ja työryhmä. Tampere: Vastapaino.
- Atwood, Margaret 2000. *Sokea surmaaja.* (*The Blind Assassin*, 2000.) Suom. Hanna Tarkka. Helsinki: Otava.
- Belluck, Pam 2013. For Better Social Skills, Scientists Recommend a Little Chekhov. *The New York Times*, 3 October 2013. <http://well.blogs.nytimes.com/2013/10/03/i-know-how-youre-feeling-i-read-chekhov/>
- Carroll, Noël 2000. Art and Ethical Criticism: An Overview of Recent Directions of Research. *Ethics* 110, 350–387.
- Gautier, Théophile 2009. Mademoiselle de Maupin: Esipuhe (1835). Suom. Antti Nylén. Teoksessa *Estetiikan klassikot: Platonista Tolstoihin*. Toim. Ilona Reiners, Anita Seppä & Jyri Vuorinen. Helsinki: Gaudeamus, 431–439.
- Hakemulder, Frank 2000. *The Moral Laboratory: Experiments Examining the Effects of Reading Literature on Social Perception and Moral Self-Concept*. Amsterdam: John Benjamins.
- Kidd, David Comer & Emanuele Castano 2013. Reading Literary Fiction Improves Theory of Mind. *Science* 342 (6156), 377–380.
- Meretoja, Hanna (tulossa 2017). *The Ethics of Storytelling: Narrative Hermeneutics, History, and the Possible*. Oxford: Oxford University Press.
- Murphy Paul, Annie 2013. Reading Literature Makes Ss Smarter and Nicer: “Deep reading” is vigorous exercise from the brain and increases our real-life capacity for empathy. *Time*, 3 June 2013. <http://ideas.time.com/2013/06/03/why-we-should-read-literature/>
- Musil, Robert 1980. *Mies vailla ominaisuuksia I.* (*Der Mann ohne Eigenschaften*, 1930–1943.) Suom. Kristiina Kivivuori. Helsinki: WSOY.
- Nussbaum, Martha C. 2011. *Taloukasvua tärkeämpää: miksi demokratia tarvitsee humanistista sivistystä.* (*Not for Profit: Why Democracy Needs the Humanities*, 2010.) Suom. Timo Soukola. Helsinki: Gaudeamus.
- Panero, Maria Eugenia, Weisberg, Deena Skolnick, Black, Jessica, Goldstein, Thalia R., Barnes, Jennifer L., Brownell, Hiram & Ellen Winner 2016. Does reading a single passage of literary fiction really improve theory of mind? An attempt at replication. *Journal of Personality and Social Psychology* 111(5), Nov 2016, e46–e54.